

Tomasz Szutkowski
Uniwersytet Szczeciński

Niedaleko pada kokos od palmy. O innowacjach przysłowiowych we współczesnej polszczyźnie

1. Wstęp

Przysłowia polskie są obiektem badań naukowych od co najmniej XVII wieku. Ich pierwsze filologiczne analizy miały charakter amatorski, etnograficzny, antykwaryczny, leksykograficzny, a dopiero później ściśle naukowy (stąd paremiologia – nauka o przysłowiach od gr. *paroimía* ‘maksyma’ + *lógos* ‘nauka’)¹. Pozostawiając na marginesie moich rozważań omówienie problematyki dawniejszych badań paremiologicznych, chcę zwrócić uwagę w niniejszym artykule na dynamiczne zjawisko modyfikowania przysłów i jego przyczyny we współczesnej polszczyźnie. Ponadto omówione zostaną też podstawowe mechanizmy owych modyfikacji oraz możliwości ekscerpcji innowacji przysłowiowych z elektronicznych zasobów tekstowych, co z kolei może mieć wartość dokumentacyjną w aspekcie paremiograficznym².

Miejscem występowania szczególnie obfitej wariantowości oraz innowacyjności jest bogaty zasób frazeologizmów oraz przysłów. Uwagę badaczy przyciągają różnorodne typy wariantów lub transformacji, które motywowane są m.in. inwencją i kreacją autorską, funkcją ludyczną języka, potrzebami nominacyjnymi, stylizacją, błędnym użyciem konkretnej jednostki frazeologicznej³. Zagadnienia te

¹ Por. KRZYŻANOWSKI J., *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. I, Warszawa 1975, s. 13–23.

² Niniejsze studium jest kontynuacją badań Autora nad innowacjami przysłowiowymi prowadzonych od 2010 roku w kontekście problematyki paremiograficznej. Por. SZUTKOWSKI T., *Współczesna paremiografia rosyjska i polska. Stan. Problemy. Perspektywy*, Szczecin 2015.

³ Zob. m.in.: DZIAMSKA-LENART G., *Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej*, Poznań 2004; IGNATOWICZ-SKOWROŃSKA J., *Frazeologizmy jako tworzywo stylu współczesnej powieści polskiej*, Szczecin 2008; FLICIŃSKI P. (red.), *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Wariantowość we frazeologii*, Poznań 2011. W językoznawstwie rosyjskim przyczyny oraz typy mo-

wciąż stanowią ważny element aktualnych badań językoznawczych i interdyscyplinarnych.

2. Zjawisko wariantowości i modyfikacji przysłowiowych

Zjawisko wariantowości przysłów było szczególnie ważne w kontekście paremiografii zarówno teoretycznej, jak i – przede wszystkim – praktycznej. We wstępie do czterotomowej *Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* Julian Krzyżanowski wspominał, iż zespół autorski w czasie prac nad tym monumentalnym dziełem zwrócił uwagę na liczne warianty rejestrowane w zbiorze Samuela Adalberga jako odrębne przysłowia⁴. Autor tegoż zbioru nie zaznaczał członów wymiennych, dlatego też np. przysłowie *Trzęsie się jak opałka za wozem* zostało rozpisane na siedem oddzielnych jednostek⁵. W *Nowej księdze* wszystkie warianty zarejestrowano w gniazdach po zapisanej na początku hasła postaci kanonicznej danego przysłowia. Już pobieżna analiza materiału faktograficznego *Nowej księgi* dostarcza bardzo cennej informacji na temat występowania wariantów funkcjonujących od wieków przysłów i wyrażeń przysłowiowych⁶. Należy jednak zwrócić uwagę na to, iż są to jednak przede wszystkim modyfikacje formalne, które nie zmieniają znaczenia przenośnego danego przysłowia, np. postać kanoniczna: *Co ci powie białogłowa, pisz na bystrej wodzie słowa* → warianty: *Terminuj na wodzie słowa, coć obiecała białogłowa; Ale co komu rzecze białogłowa, pisz jej na wietrze i na wodzie słowa; Gdyć co powie panienka w łagodzie, pisz to na wietrze a na bystrej wodzie; Które rzecze biała głowa, pisz na bystrej wodzie słowa*⁷. Z powyższych przykładów wynika, że warianty te w niewielkim stopniu różnią się składem leksykalnym od postaci kanonicznej podanej przez słownik. Przyczyna powstawania form wariantywnych tkwi w samej naturze przysłów – są one oralnymi mikrogatunkami twórczości ludowej, a więc przez wieki przekazywane były z ust do ust i funkcjonowały tylko w języku mówionym⁸. Przekaz ustny natomiast nieodłącznie wiąże się z niezamierzoną, nieświadomą, mniejszą lub większą

dyfikacji frazeologicznych dokładnie opisuje słownik W. Mokienki i A. Mielerowicz: МЕЛЕРОВИЧ А.М., МОКИЕНКО В.М. [MELEROVICH A.M., MOKIENKO V.M.], Фразеологизмы в русской речи: словарь, Москва 2005.

⁴ SZUTKOWSKI T., *Współczesna paremiografia...*, s. 346.

⁵ KRZYŻANOWSKI J. (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I, Warszawa 1969, s. XXXVI.

⁶ *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* rejestruje również jednostki synkretyczne, które bez wątpienia przysłowiami sensu stricte nie są, np.: *Ciasno jak w kurniku, Boże cię, Ciotka – plotka, Chodząca encyklopedia* itd. Problemem różnicowania gatunkowego jednostek paremicznych zająłem się w odrębnym opracowaniu: SZUTKOWSKI T., *Przysłowie właściwe jako centralna jednostka w systemie paremiologicznym*, [w:] M. Aleksiejenko, H. Walter (red.), *Słowo. Tekst. Czas X. Jednostka frazeologiczna w tradycyjnych i nowych paradygmatach naukowych*, Szczecin 2010, s. 347–355.

⁷ KRZYŻANOWSKI J. (red.), *Nowa księga przysłów...*, s. 80.

⁸ Tamże, s. XI–XIII.

modyfikacją. Drugim zasadniczym źródłem wariantów formalnych są formy funkcjonujące w dialektach, o czym świadczą liczne poświadczenia w *Nowej księdze*, np. *Kiej przérzéká białogłowa, pisz na bystrej wodzie słowa; Ciěj przérzékô białogłowa, pisz na piósku jeji słowa*⁹.

Z biegiem lat częstotliwość funkcjonowania przysłów w żywej mowie uległa znacznemu zmniejszeniu¹⁰, o czym przeszło trzydzieści lat temu pisała wybitna lingwistka, Danuta Buttler¹¹. Zjawisko postępującej zwłaszcza w drugiej połowie XX wieku paremiologicznej atrofii¹², czyli zaniku przysłów jako elementów leksyki czynnej użytkowników języka, jest determinowane czynnikami natury wewnątrz- i zewnątrzjęzykowej. Do pierwszych można zaliczyć przede wszystkim archaiczny skład leksykalny oraz przestarzałe konstrukcje gramatyczne przysłów, co z kolei utrudnia ich zrozumienie przez współczesnych użytkowników. Do czynników drugiego rodzaju można odnieść wpływ szeroko rozumianych procesów i przemian natury socjologicznej, takich jak atomizacja struktur społecznych, globalizacja, cyfryzacja, krystalizowanie się tzw. populacji technokratycznej, heterogeniczność dotychczasowych tradycyjnych i względnie odrębnych kulturowo warstw społecznych, przewaga hipertekstu nad tekstem tradycyjnym¹³. Część zasobu paremiologicznego zdezaktualizowała się na skutek zmian klimatycznych i istotnych przeobrażeń w obszarze agrotechniki. Przysłowia kalendarzowe (nazywane też inaczej prognostykami) funkcjonowały właśnie w tej sferze nominacyjnej. Swoistym matecznikiem paremiologii było przede wszystkim środowisko wiejskie. Wraz z jego specyficznym „rozmyciem” i unowocześnieniem przysłowia w swej przytłaczającej większości odeszły w zapomnienie i uległy dezaktualizacji¹⁴.

W ciągu ostatnich dwudziestu kilku lat możemy zaobserwować zjawisko paremiologicznej aktywizacji, chociaż przyjmuje ono nieco odmienną od tradycyjnej postać. Paradoksalnie, przyczyny zewnątrzjęzykowe, które dotąd pogłębiały proces zaniku przysłów, stały się czynnikiem wzmagającym ich popularyzację w żywym, codziennym języku (szczególnie internautów). Stało się to za sprawą cyfryzacji oraz dynamicznego rozwoju komunikacji internetowej, dzięki której wypowiedzi w stylu potocznym zaistniały w formie pisemnej (ściślej – elektronicznej)¹⁵. Powszechna do-

⁹ Tamże, s. 80.

¹⁰ Należy w tym miejscu podkreślić zasadniczą różnicę między częstotliwością użycia przysłów w żywym języku a liczbą form wariantywnych tychże przysłów i innowacji powstałych na ich podstawie. Fakt, iż dane przysłowie występuje w wielu formach równorzędnych i/lub też wygenerowało liczne innowacje, wcale nie świadczy o tym, iż wzrosła jego faktyczna częstotliwość.

¹¹ BUTTLER D., *Dlaczego zanikają przysłowia w dwudziestowiecznej polszczyźnie?*, „Poradnik Językowy” 1989, z. 5, s. 332–337.

¹² SZUTKOWSKI T., *Paremiologia i ekologia języka*, [w:] A. Arkhanhelska, T. Arkhanhelska, O. Levchenko, I. Mileva, S. Rudenko, O. Tyshchenko, T. Szutkowski, *Lingvokulturologický a lingvoekologický přístup ke studiu jednotek jazyka a řeči: Monografie*, Olomouc 2013, s. 254.

¹³ Tamże, s. 258.

¹⁴ BUTTLER D., dz. cyt., s. 334.

¹⁵ ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK D., *Wykłady ze stylistyki*, Warszawa 2008, s. 93–94.

stępnosć sprzętu komputerowego, automatyzacja i niespotykana dotychczas szybkość przekazywanych informacji oraz anonimowość komunikowania się spowodowały, iż autorzy tekstów nie tylko w skrajnie krótkim czasie reagują werbalnie na bieżące wydarzenia społeczno-polityczne, ale – co z punktu widzenia językoznawcy wydaje się najistotniejsze – utrwalają swoje wypowiedzi na różnego typu nośnikach i w zróżnicowanej gatunkowo formie¹⁶. Chociaż era powszechnego dostępu do sieci internetowej rozpoczyna się dopiero pod koniec lat 90. XX wieku, to paremiologiczne tego efekty pojawiły się bardzo szybko i widoczne są do dziś z niesłabnącą dynamiką.

W 2005 roku w Sankt Petersburgu ukazało się pierwsze wydanie nowatorskiego słownika pod tytułem: *Антипословицы русского народа* (w tłumaczeniu na język polski: *Antyprzysłowia narodu rosyjskiego*)¹⁷, który cieszył się nadzwyczaj wysokim zainteresowaniem nie tylko wśród filologów, ale także zwykłych czytelników. Atrakcyjny z marketingowego punktu widzenia okazał się sam ów intrygujący tytuł, a właściwie jego początkowy element – przedrostek *anty-* w połączeniu z rzeczownikiem *przysłowie*. Ponadto, autorzy owego zbioru zgromadzili niezwykle ciekawy, oryginalny i obszerny na niespotykaną dotąd skalę materiał faktograficzny, na który złożyły się różnorodne transformacje przysłowiowe, nierzadko okraszone sporą dozą humoru, sarkazmu, ironii czy dezaprobaty¹⁸. W momencie ukazania się wyżej wymienionego słownika na rynku wydawniczym wśród językoznawców pojawiła się refleksja dotycząca zasadności użytego przez autorów terminu *antyprzysłowie*: czy przysłowie posiada jakiegokolwiek swoje gatunkowe lub językowe przeciwieństwo, czy zachodzi w tym wypadku zjawisko terminologicznej kontradiktoryjności? Użyty w terminie prefiks *anty-* ‘pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający przeciwieństwo, przeciwległe położenie czegoś’ implikuje bowiem taką terminologiczną zależność. W *Tezaurusie terminologii translatorycznej* przy haśle *przysłowie* nie uwzględniono parametru opisowego relacji przeciwstawnej (kontradiktoryjnej) zgodnie z formułą: ‘pod pewnym względem A jest przeciwstawne B’¹⁹. Wniosek jest więc taki, iż przysłowie nie ma swojego pojęciowego przeciwieństwa, a zatem użycie prefiksu *anty-* w takim zestawieniu nie ma logicznego uzasadnienia. Kwestię tę należałoby jednak przedyskutować w odrębnym studium. W tym miejscu przytoczę jedynie stanowisko wyrażone przez językoznawcę, Borisa Normana, iż antyprzysłowia mogą być „anty-” tylko dlatego, że są wtórne wobec postaci kanonicznej, na bazie której powstały²⁰. Lepszym i budzą-

¹⁶ Por. SIDOROWICZ R., *Teleobecne „ja”*. Językowa autoprezentacja nadawcy w blogu, Szczecin 2013.

¹⁷ ВАЛЬТЕР Х., МОКИЕНКО В.М. [WALTER H., МОКИЕНКО V.M.], *Антипословицы русского народа*, Санкт-Петербург 2005.

¹⁸ W artykule hasłowym autorzy podają najpierw postać kanoniczną przysłowia (np. Чем дальше в лес, тем больше дров), a następnie wymieniają zarejestrowane transformacje z podaniem źródła oraz daty dostępu (np. Чем дальше в лес, тем толще партизаны Foma 2, 15.5.2002; Чем дальше в лес, тем ближе вылез fantaz.ru, 2.5.2002; Чем дальше в лес, тем меньше свидетелей Запись, В. Евсеев, СПб, 2002; Чем дальше в лес, тем своя рубаха ближе к телу Foma, 15.5.2002).

¹⁹ LUKSZYN J. (red.), *Tezaurus terminologii translatorycznej*, Warszawa 1998, s. 260.

²⁰ НОРМАН Б. [NORMAN B.], Почему антипословицы – «анти»? [w:] М. Алексеев, Н. Walter (red.), *Слово. Текст. Czas X. Jednostka frazeologiczna w tradycyjnych i nowych парадигматах научных*, Szczecin 2010, s. 315.

cym mniej kontrowersji terminem może być *transformacja paremiczna*²¹. W moim przekonaniu optymalnym terminem jest *innowacja przysłowiowa*, którą rozumiem jako wszelkie współcześnie poświadczane²² tekstowo odstępstwo formalne i/lub semantyczne od paremicznego wzorca (protopareмии, a w węższym znaczeniu – protoprzysłowia). Pojęcie wariantu paremicznego pozostawiam więc na oznaczenie odnotowanych przez słowniki paremiologiczne (do NKPP włącznie) form równorzędnych, realizujących dany kanoniczny wzorzec przysłowia (np. *Każda Kasia ma swojego Jasia* → *Każda Różia ma swojego Józia*; *Każda Marta znajdzie Gotarta*; *Każda Agatka ma swego gagatka*; *Każda Kunda znajdzie swojego Edmunda* i in.). W odniesieniu do współczesnych modyfikacji przysłowiowych wielu paremiologów wciąż używa wspomnianego powyżej terminu *antyprzysłowie* (ang. *anti-proverb*, niem. *Antisprichtwort*, ros. *антиприсловица*)²³. Taki tytuł nosi zresztą bardzo ciekawa i ważna w środowisku slawistycznym publikacja Andrey Reznikova wydana w Stanach Zjednoczonych²⁴.

W polskim językoznawstwie niewiele uwagi poświęca się analizie innowacji przysłowiowych. Do dziś nie ukazał się – wedle mojej aktualnej wiedzy – jakkolwiek odrębny słownik poświęcony zagadnieniu modyfikacji polskich przysłów. Możliwe, że właśnie w braku takiego zwarteo opracowania leksykograficznego tkwi przyczyna niewielkiego zainteresowania innowacjami przysłowiowymi ze strony badaczy²⁵. O zjawisku modyfikowania jednostek paremicznych wspomina krótko Katarzyna Kłosińska we wstępie do *Przysłownika*. Autorka wymienia tam najważniejsze motywy, z powodu których użytkownicy decydują się dokonywać przekształceń kanonicznych form jednostek przysłowiowych. Wynika to głównie z próby dopasowania ich do aktualnej sytuacji oraz z chęci wywołania efektu humorystycznego²⁶. K. Kłosińska zwraca też uwagę na okazjonalność tego typu formacji, np. *Gość w dom, Bóg w dom* → *Gość w dom, cukier do kredensu*; *Gość w dom, żona w ciąży*; *Nie wszystko złoto, co się świeci* → *Nie wszystko IBM co się świeci*; *Nie wszystko dioda, co się świeci*. Zjawisko modyfikowania przysłów omawia też Dobrosława Świerczyńska we wstępie do zbioru wydanego nakładem Wydawnictwa Naukowego PWN²⁷. Autorka zwraca uwagę na funkcję ludyczną wielu przeróbek paremicznych, na zamierzone trawestowanie form kanonicznych, omawia kontaminację przysłów (np. *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje* + *Pasuje jak wół do karety* → *Kto rano wstaje, ten pasuje jak wół do karety*)²⁸. Sądząc po dacie publikacji zbioru, D. Świerczyńska musiała sięgnąć

²¹ АЛЕКСЕЕНКО М. [ALEKSEENKO M.], К проблеме лингвистического статуса фразеологических трансформ, „Slavica Stetinensia” 2002, nr 12, s. 111–120.

²² Granicę czasową współczesności w odniesieniu do omawianego zjawiska wyznaczam na lata 90. XX w., kiedy rozpoczęła się era rozwoju komunikacji cyfrowej.

²³ SZUTKOWSKI T., *Współczesna paremiografia rosyjska i polska...*, s. 349–350.

²⁴ REZNIKOV A., *Anti-Proverbs of the 21st Century. A Sociolinguistic Dictionary*, Burlington-Vermont 2012.

²⁵ SZUTKOWSKI T., *Współczesna paremiografia rosyjska i polska...*, s. 395–409.

²⁶ KŁOSIŃSKA K., *Słownik przysłów czyli przysłownik*, Warszawa 2004, s. 23.

²⁷ ŚWIERCZYŃSKA D., *Przysłowia są... na wszystko*, Warszawa 2001.

²⁸ Tamże, s. 16–22.

głównie do innych źródeł niż elektroniczne w celu poszukiwania stosunkowo aktualnych innowacji przysłowiowych (takowe pojawiały się przede wszystkim w prasie codziennej).

3. Ekscerpca innowacji przysłowiowych z zasobów tekstowych

Coraz większe pod względem objętości zasoby e-tekstów pojawiających się w tzw. wolnym dostępie stanowią solidną bazę ekscerpcyjną poszukiwanych innowacji przysłowiowych²⁹. W pierwszym etapie należy wybrać jednostkę kanoniczną z tzw. minimum paremiologicznego, które tworzą aktualnie używane przez daną społeczność językową przysłowia. W języku polskim takie minimum opracował na podstawie badań ankietowych Grzegorz Szpila; liczy ono pięćdziesiąt sześć jednostek. Na pierwszą dziesiątkę w rankingu składają się następujące przysłowia: *Jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz; Lepszy wróbel w garści niż gołąb na dachu; Kto pod kim dołki kopie, ten sam w nie wpada; Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje; Gdzie kucharek sześć, tam nie ma co jeść; Baba z wozu, koniom lżej; Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie; W marcu jak w garncu; Bez pracy nie ma kołaczy; Kwiecień – plecień, bo przeplata trochę zimy, trochę lata*³⁰. Minimum paremiologiczne ma w tym wypadku niekwestionowaną wartość diagnostyczną, ponieważ tylko aktualnie używane i zrozumiałe dla mówiących przysłowia w postaci kanonicznej mogą podlegać jakimkolwiek zabiegom modyfikacyjnym na poziomie formy i/lub znaczenia. Na ten istotny fakt zwraca uwagę D. Świerczyńska:

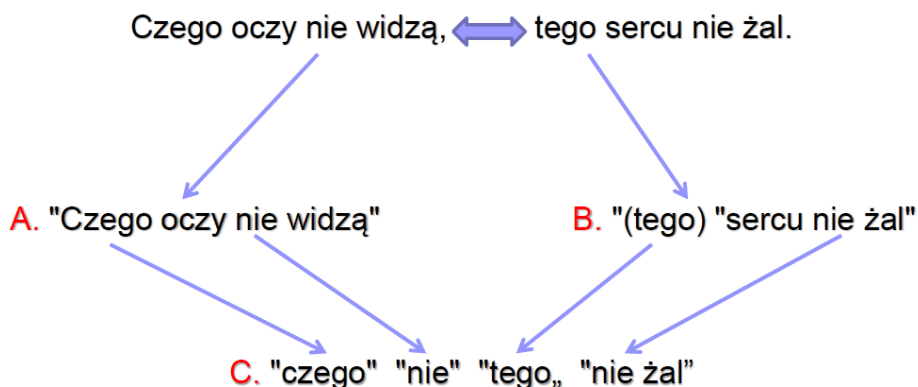
Dla swoistej zabawy z czytelnikiem czy słuchaczem powstają na przykład aktualne warianty znanych przysłów. Przy czym twórcy ich – czy tylko je stosujący – liczą chyba na znajomość przez odbiorcę zwrotów oryginalnych, pierwotnych, na rozeznanie w sytuacji wywołującej potrzebę zastosowania zmienionej wersji, wreszcie na poczucie humoru ułatwiające podjęcie gry w określonej sytuacji komunikacyjnej właśnie dzięki zastosowaniu trawestacji znanego przysłowia³¹.

Procedura ekscerpcji innowacji przysłowiowych przebiega w następujący sposób: w okno wyszukiwarki internetowej należy wpisać początkową, końcową część danego przysłowia w postaci kanonicznej lub jego schemat strukturalny, np. *Czego oczy nie widzą, tego sercu nie żal* – można zatem stworzyć trzy podstawowe filtry ekscerpcyjne:

²⁹ Szerzej tym zagadnieniem zająłem się w odrębnej publikacji. Zob. SZUTKOWSKI T., *O sposobach zautomatyzowanej ekscerpcji innowacji przysłowiowych w zasobach internetowych*, [w:] D. Dziadosz, A. Krzanowska (red.), *Słowianie. Kultura. Język. Wybrane zagadnienia z języków, literatur i kultur słowiańskich i germańskich*, Szczecin 2018, s. 211–224.

³⁰ SZPILA G., *Minimum paremiologiczne języka polskiego – badanie pilotażowe*, „Język Polski” 2002, nr 1, s. 36–42.

³¹ ŚWIERCZYŃSKA D., dz. cyt., s. 16.

Rys. 1. Schemat filtrów ekscerpcyjnych. Źródło: opracowanie własne³².

Procedura ta umożliwiła wyszukanie potencjalnej innowacji zarówno po prawej i po lewej stronie członu jednostki wyjściowej, jak i wewnątrz jej struktury. Zastosowanie powyższych filtrów ekscerpcyjnych daje następujące rezultaty: Filtr A – *Czego oczy nie widzą, tego sercu nie żal, a żołądek i tak wszystko zapamięta; Czego oczy nie widzą... w końcu i tak wyjdzie; Czego oczy nie widzą, to... zobaczy dron; Czego oczy nie widzą, tego portfelowi nie żal; Czego oczy nie widzą Tego Jan nie będzie umiał; Czego oczy nie widzą, o tym biegacz nie zawsze pomyśli i in.*; Filtr B – *Czego oko nie widzi, tego sercu nie żal; Gołej baby nie widzą, więc i sercu nie żal; Czego rodzice nie widzą, tego sercu nie żal; Czego nozdrza nie czują, tego sercu nie żal; Czego centrala nie widzi, tego sercu nie żal; Czego oczy nie widzą na ekranie komputera tego sercu nie żal i in.*; Filtr C – *Czego Angela Merkel nie widzi, tego jej nie żal; Czego Jaś się nauczył, tego Janowi nie żal; Czemu kreacjonista zawierzył, tego ewolucji nie żal; Czego Oko nie widziało, tego Sauronowi nie żal; Czego żaba nie może, tego mewie nie żal; Oczy (pana) nie widzą, tego sercu (psa) nie żal i in.*³³. Bardzo liczna grupa przysłów ma konstrukcję binarną, możliwe jest więc ich rozszczepienie na dwa składowe elementy strukturalne, a następnie uzupełnienie zgodnie z kontekstem w formie określonej zmodyfikowanej wersji.

4. Analiza wybranych innowacji przysłowiowych

Wyniki ekscerpcji innowacji przysłowiowych okazują się nadzwyczaj imponujące zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Po wpisaniu w wyszukiwarkę pierwszego członu przysłowia kanonicznego *Niedaleko pada jabłko od jabłoni*, na pierwszych stu stronach wyświetlonych rezultatów wyszukiwania pojawiło się około stu różnych wariantów postaci kanonicznej. Nadawcy w swoich komunikatach dokonują koniecznych według swojego uznania modyfikacji, dostosowując wybrane

³² SZUTKOWSKI T., *O sposobach zautomatyzowanej ekscerpcji...*, s. 211–224.

³³ Tamże.

jednostki do bieżących wydarzeń oraz zjawisk zachodzących w otaczającej rzeczywistości pozajęzykowej.

Podobnie jak to było przed wiekami, tak i obecnie wśród wyekscerpowanych innowacji obserwujemy warianty formalne, niemodyfikujące oznaczanej przez protoprzysłowie określonej sytuacji komunikacyjnej (mówimy: *Niedaleko pada jabłko od jabłoni*, by podkreślić, że dzieci zwykle zachowują się, myślą itp. jak ich rodzice, a zwłaszcza mają podobne wady³⁴): *Niedaleko pada śliwka od śliwy*; *Niedaleko pada płatek od kwiatka*; *Niedaleko pada banan od bananowca*; *Niedaleko pada kokos od palmy*; *Niedaleko pada jabłko od... znanego rodzica*.

O wiele istotniejsze z punktu widzenia autorów większości współczesnych innowacji ww. przysłowia okazało się ogólne znaczenie: 'jeśli A, to B' albo 'pod pewnymi warunkami A jest podobne do B', np.: *Niedaleko pada Kopacz od Leppera* (negatywna ocena obecnej Marszałek Sejmu RP, Ewy Kopacz, którą krytycy porównali do Andrzeja Leppera); *Niedaleko pada Tusk od dziadka z Wehrmachtu* (krytyka Premiera RP, Donalda Tuska, w związku z przedwyborczą nagonką i ujawnieniem faktu przynależności jego przodka do oddziałów Wehrmachtu); *Niedaleko pada Wojtek od Urbana* (krytyka Wojciecha Maziarskiego, publicyisty tygodnika „Newsweek”, którego porównano do Jerzego Urbana, redaktora naczelnego gazety „Nie”); *Niedaleko pada Gilowska od Kołodki* (mowa o ministrach finansów RP, Zycie Gilowskiej i Grzegorz Kołodce); *Niedaleko pada Ronaldinho od Ronaldo* (porównanie znanych piłkarzy – Brazylijczyka, Ronaldinho Gaúcho oraz Portugalczyka, Cristiano Ronaldo); *Niedaleko pada Pestka od Pestki* (mowa o piłkarzach, braciach – Jakubie i Kamilu Pestkach); *Niedaleko pada Allegri od Torgglera* (mowa o klubach sportowych); *Niedaleko pada jabłko od... „Wiśni”* (mowa o zawodniku Klubu „Górnik Zabrze”, Przemysławie Wiśniewskim); *Niedaleko pada jabłko... od Golloba* (mowa o zawodniku żużla, Jacku Gollobie).

Internauci wykorzystują innowacje przysłowiowe przy okazji rozmów na przeróżne tematy, używając tego typu środków językowych w funkcji podsumowania, rekapitulacji, np.: *Niedaleko pada nostalgia od starości* (na starość ludziom zwykle towarzyszy poczucie tęsknoty za przeszłością); *Niedaleko pada jabłko terroru od drzewa idealizmu* (idealizm może przerodzić się w terror); *Niedaleko pada zakupoholizm od depresji* (mania zakupów może spowodować stany depresyjne); *Niedaleko pada żydokomuna od judaizmu* (z judaizmem niekiedy wiąże się stereotyp antysemicki, przypisujący Żydom wiodącą rolę w stworzeniu ideologii komunizmu); *Niedaleko pada polityk od Cezara* (politycy mogą podzielić los Juliusza Cezara, zamordowanego przez swoich przeciwników); *Bibliotekarstwo niedaleko pada od nałogu* (czytanie książek może stać się nałogiem); *Niedaleko pada Unia od ZSRR* (przypisywanie Unii Europejskiej cech Związku Radzieckiego).

Internauci modyfikują strukturę przysłowia kanonicznego, aby humorystycznie opisać różnorodne relacje zachodzące pomiędzy zjawiskami, procesami, przedmio-

³⁴ KŁOSIŃSKA K., dz. cyt., s. 95.

tami, obiektami z otaczającej ich rzeczywistości pozajęzykowej, np.: *Niedaleko pada placek od zadu*; *Niedaleko pada trumna od krematorium*; *Niedaleko pada jajko od kury*; *Niedaleko pada wódka od kieliszka*; *Niedaleko pada myszka od klawiatury*; *Niedaleko pada ciastko od ciastkarni*; *Niedaleko pada bigos od kapuchy*; *Niedaleko pada chmiel od browaru*; *Niedaleko pada pijak od jabola*; *Niedaleko pada student od butelki*; *Niedaleko pada pijaczek od monopolowego*; *Niedaleko pada lizus od podnóżka*. Innowacje tego typu funkcjonują na zasadzie konkretyzacji wyjściowego znaczenia figuratywnego na poziomie *explicite*, co oznacza, iż mogą one z powodzeniem istnieć poza macierzystym kontekstem.

Autorzy oraz producenci wykorzystują z powodzeniem innowacje przysłowiowe w formie tytułu lub w funkcji reklamowej: *Niedaleko pada trup od denata* (tytuł audiobooka); *Niedaleko pada jabłko od... szarlotki* (kampania reklamowa cukierni); *Niedaleko pada ocet od jabłoni* (reklama octu jabłkowego); *Niedaleko pada jabłko od oranżady* (reklama napoju jabłkowego).

Jedną z cech przysłowia jest jego tekstualna autonomiczność, co oznacza, że samo w sobie jest ono już gotowym mikrotekstem, stanowi zakończoną wypowiedź, bywa przytaczane w funkcji podsumowania lub zwięzłej pointy³⁵. W przypadku wielu innowacji przysłowiowych znajomość kontekstu jest jednak niezbędna, aby odbiorca mógł prawidłowo zrozumieć sens przekazywanego komunikatu i trafnie odczytać zakodowaną w nim intencję nadawcy. Taka sytuacja dotyczy np. innowacji *Niedaleko pada elektryk od kombinerek*. Bez analizy macierzystego kontekstu, w którym pojawiła się owa innowacja, można jedynie snuć domysły, czy chodzi być może o porażenie prądem, kiedy elektryk nieuważnie dotknął przewodów pod napięciem. W rzeczywistości nadawcy chodziło o inny problem, a mianowicie o podłączenie do domowej sieci antenowej kilku urządzeń jednocześnie, co w opinii internautów może być niewykonalne i doprowadzić do awarii instalacji elektrycznej³⁶.

Niektóre innowacje przysłowiowe wymagają jednak znajomości macierzystego kontekstu, ponieważ w swoim składzie leksykalnym posiadają obcojęzyczne nazwy lub wyspecjalizowane terminy, niekiedy także wyrażenia funkcjonujące w danym socjolekcie lub profesjolekcie, np.: *Niedaleko pada gameplay od rendera* (środowisko fanów gier komputerowych); *Niedaleko pada My Riot od Sweet Noise* (polskie zespoły rockowe); *Niedaleko pada „Call of Duty” od „Call of Duty”* (gra komputerowa, której fani nie doczekali się zapowiadanej nowej wersji, dlatego też dwukrotnie powtórzono jej nazwę); *Niedaleko pada jabłko od Outlooka na PC* (Outlook – aplikacja obsługująca pocztę elektroniczną; ‘jabłko’ – aluzja do firmy Apple, producenta smartfonów).

Innowacje przysłowiowe pojawiają się też w dyskusjach na aktualne tematy polityczne. Jednym z nich były okoliczności katastrofy pod Smoleńskiem z 10 kwietnia 2010 r. Właśnie w kontekście tego zagadnienia w poście na portalu internetowym

³⁵ BUTTLER D., dz. cyt., s. 335–336.

³⁶ <http://sp7pki.iq24.pl> [08.09.2022].

TVN24 pojawiła się dosyć śmiała w swej treści modyfikacja – *Niedaleko pada kaczka od brzozy*³⁷. Aluzje związane z osobą Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Kaczyńskiego oraz feralną brzozą, o którą wedle opinii niektórych ekspertów zawadził podchodzący do lądowania samolot, są oczywiste. Równie łatwo doszukać się politycznych podtekstów w innowacji *Niedaleko pada Zbigniew od Jarosława* (mowa o Zbigniewie Ziobrze i Jarosławie Kaczyńskim).

Ponad 200 innowacji wygenerowało w zasobach elektronicznych inne znane polskie przysłowie – *Nie taki diabeł straszny, jak go malują* (mówimy: *Nie taki diabeł straszny, jak go malują*, by wyrazić pogląd, że czasami ludzie niepotrzebnie się czegoś boją, ponieważ to, co wydawało im się groźne, wcale takie nie jest³⁸). W tekstach internetowych można odnaleźć jego nieznaczne modyfikacje, będące w istocie wariantywną realizacją paremicznego wzorca: *Nie taki diabeł, jak go malują i chwala mu za to*; *Nie taki diabeł, jak każdy myśli*; *Nie taki diabeł, jak na początku myślałem*; *Nie taki diabeł, jak to na widok*.

Spora grupa innowacji zachowuje pierwotne znaczenie protoprzysłowia, zawężając jedynie kontekst do konkretnych charakteryzowanych w tekście obiektów, zjawisk, procesów (substytucja leksemu *diabeł* na inny leksem, będący nazwą pospoliczną): *Cholesterol nie taki zły jak go malują*; *Egzamin – nie taki straszny, jak go malują*; *Język japoński – nie taki straszny, jak go malują*; *Kredyt na start działalności nie taki straszny, jak go malują*; *Nie taki dentysta straszny, jak go malują*; *Nie taki podatek straszny, jak go malują*; *Komornik nie taki straszny, jak go malują*; *Wielka płyta w budownictwie – nie taki wielki problem, jak go malują*; *Żłobek nie taki straszny, jak go malują* i in.

Dość liczna grupa innowacji funkcjonuje w wyspecjalizowanych kontekstach, niekiedy są to profesjolekty, język fanów gier komputerowych, informatyków, sportowców itp.: *Nie taki RAW straszny, jak go malują* (RAW – z ang. *raw* ‘surowy’, w fotografii bezpośredni obraz z matrycy); *Nie taki Eiger straszny, jak go malują* (Eiger – właśc. Eiger Ultra Trail, biegi górskie w okolicach szczytu Eiger w Alpach Berneńskich); *Nie taki CRM straszny, jak go malują* (CRM – ang. *customer relationship management* ‘zarządzanie relacjami z klientami’, zestaw procedur i narzędzi w zarządzaniu kontaktem z klientami); *Android – nie taki straszny, jak go malują* (Android – system operacyjny dla urządzeń mobilnych); *Nie taki diabeł straszny, gdy go z PC na PS3 przenieść* (PC – ang. *personal computer* ‘komputer osobisty’); PS3 – PlayStation 3, nazwa konsoli do gier wideo); *Nie taki CrossFiter nawiedzony, jak go malują* (CrossFiter – osoba uprawiająca crossfit – rodzaj treningu siłowego i kondycyjnego); *Nie taki Core straszny, jak go malują* (Core – wersja serwerów firmy Microsoft); *MacBook nie jest taki zły, jak go malują* (MacBook – komputer, ultrabook firmy Apple); *Isolation – nie taki Obcy straszny, jak go malują* (Isolation – nazwa gry komputerowej); *Mordor nie taki zły, jak go malują* (Mordor – zagłębienie biurowe w Warszawie przy ul. Domaniewskiej;

³⁷ <http://www.tvn24.pl/29,251,24,95077125,235349548,2119702,0,forum.html> [08.01.2012].

³⁸ KŁOSIŃSKA K., dz. cyt., s. 69.

nazwa nawiązuje do Mordoru – mrocznej krainy z mitologii J.R.R. Tolkiena, siedziby Saurona) i in.

Warto też zwrócić uwagę na te innowacje, których sens jest przeciwstawny w porównaniu z protoprzysłowiem – coś lub ktoś nie jest w rzeczywistości takie/taki doskonałe/doskonały, dobre/dobry, skuteczne/skuteczny, atrakcyjne/atrakcyjny, wysokiej jakości, spektakularne, jakby się z pozoru wydawało lub sądziło: *Nie taki burger smaczny, jak go malują*; *Nie taki Franciszek ekologiczny, jak go malują* (Franciszek – papież Franciszek); *Nie taki Groupon tani, jak go malują* (Groupon – portal internetowy, którego użytkownicy mogą dokonywać grupowych transakcji); *Nie taki Owsiak święty, jak go malują* (Owsiak – Jerzy Owsiak, inicjator akcji charytatywnej pod nazwą „Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy”); *Nie taki smartfon idealny, jak go malują*; *Nie taki kot niesłychany, jak go malują*; *Nie taki mnich święty, jak go malują*; *Nie taki rynek muzyczny piękny i kolorowy jak go malują*; *Wiedźmin nie jest tak fajny, jak go malują* (Wiedźmin – postać z powieści fantasy Andrzeja Sapkowskiego); *Wielki Wybuch. A może nie taki wielki, jak go malują* i in.

Innowacje wybranych popularnych polskich przysłów świadczą o tym, iż paremiologia nie przestaje funkcjonować we współczesnych tekstach i nie pozostała jedynie archaicznym środkiem figuratywnej werbalizacji. Innowacje przysłowiowe są z powodzeniem wykorzystywane jako obrazowy sposób wyrażania własnych sądów, myśli, opinii, poglądów, często w funkcji ludycznej z elementami sarkazmu, ironii, ciętej riposty lub humoru, żartu, dowcipu, zaciętej krytyki. Warto też zwrócić uwagę na incydentalny, jednorazowy, okazjonalny status wyekscerpowanych innowacji przysłowiowych. Autorzy tworzą postacie wtórne na bazie protoprzysłowia (protopareмии), modyfikują jego strukturę komponentową, a następnie umieszczają daną jednostkę w nowym kontekście. Dezaktualizacja treści danego tekstu bardzo często pociąga za sobą desemantyzację użytej w nim innowacji przysłowiowej, która staje się paremiczną efemerydą.

5. Podsumowanie

W obszernym i bogatym materiale faktograficznym, którego tylko bardzo niewielka część została wykorzystana w niniejszym skrótownym z konieczności opracowaniu, przejawia się wyjątkowa kreatywność językowa, jaką wykazali się internauci. Proces modyfikacji przysłów kanonicznych można przyjąć za swoisty wskaźnik niesłabnącej subkompetencji paremiologicznej użytkowników polszczyzny XXI wieku. Innowacje przysłowiowe nie mogą bowiem zaistnieć bez znajomości pierwotnego znaczenia protopareмии. Oczywiście należy mieć na względzie fakt, iż zasób minimum paremiologicznego stanowi jedynie promil zawartości ogólnego zbioru przysłów polskich szacowanego wraz z wariantami na kilkaset tysięcy jednostek. Przytłaczająca większość z nich tworzy jednak zasób pasywny.

Zjawisko modyfikacji przysłów we współczesnej polszczyźnie bez wątpienia potwierdza aktualność katalogu pilnych zadań frazeologicznych, jaki kilka lat temu sformułował Wojciech Chlebda³⁹. Oprócz przeprowadzenia wieloaspektowych analiz mechanizmów innowacyjnych, motywacji, przyczyn produktywności określonego typu jednostek paremicznych, badań kontekstu kulturowego, należałoby poczynić starania w kierunku opracowania chociażby eksperymentalnego słownika innowacji przysłowiowych współczesnej polszczyzny, co znacznie ułatwiłoby językoznawcom podjęcie tego aktualnego i jakże interesującego zagadnienia. Prace nad takim słownikiem podjął kilka lat temu Autor niniejszych rozważań⁴⁰.

Bibliografia

- BUTTLER D., *Dlaczego zanikają przysłowia w dwudziestowiecznej polszczyźnie?*, „Poradnik Językowy” 1989, z. 5, s. 332–337.
- CHLEBDA W., *Mały prywatny katalog pilnych zadań frazeologicznych*, [w:] A.M. Lewicki (red.), *Problemy frazeologii europejskiej VIII*, Lublin 2007, s. 15–31.
- KŁOSIŃSKA K., *Słownik przysłów czyli przysłownik*, Warszawa 2004.
- KRZYŻANOWSKI J. (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I-IV, Warszawa 1969–1978.
- LUKSZYN J. (red.), *Tezaurus terminologii translatorskiej*, Warszawa 1998.
- REZNIKOV A., *Anti-Proverbs of the 21st Century. A Sociolinguistic Dictionary*, Burlington-Vermont 2012.
- SZPILA G., *Minimum paremiologiczne języka polskiego – badanie pilotażowe*, „Język Polski” 2002, nr 1, s. 36–42.
- SZPILA G., *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003.
- SZUTKOWSKI T., *O sposobach zautomatyzowanej ekscerpacji innowacji przysłowiowych w zasobach internetowych*, [w:] D. Dziadosz. A. Krzanowska (red.), *Słowianie. Kultura. Język. Wybrane zagadnienia z języków, literatur i kultur słowiańskich i germańskich*, Szczecin 2018, s. 211–224.
- SZUTKOWSKI T., *Paremiologia i ekologia języka*, [w:] A. Arkhanhelska, T. Arkhanhelska, O. Levchenko, I. Mileva, S. Rudenko, O. Tyshchenko, T. Szutkowski, *Lingvokulturologický a lingvoekologický přístup ke studiu jednotek jazyka a řeči: Monografie*, Olomouc 2013, s. 251–281.
- SZUTKOWSKI T., *Współczesna paremiografia rosyjska i polska. Stan. Problemy. Perspektywy*, Szczecin 2015.
- ŚWIERCZYŃSKA D., *Przysłowia są... na wszystko*, Warszawa 2001.
- ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK D., *Wykłady ze stylistyki*, Warszawa 2008.
- АЛЕКСЕЕНКО М. [ALEKSEENKO M.], *К проблеме лингвистического статуса фразеологических трансформ*, „Slavica Stetinensia” 2002, nr 12, s. 111–120.

³⁹ CHLEBDA W., *Mały prywatny katalog pilnych zadań frazeologicznych*, [w:] A.M. Lewicki (red.), *Problemy frazeologii europejskiej VIII*, Lublin 2007, s. 15–31.

⁴⁰ Korpus zgromadzonych przeze mnie innowacji przysłów polskich wynosi aktualnie około 8.500 jednostek.

ВАЛЬТЕР Х., МОКИЕНКО В.М. [WALTER H., МОКИЕНКО V.M.], Антипословицы русского народа, Санкт-Петербург 2005.

НОРМАН Б. [NORMAN B.], Почему антипословицы – «анти»? [w:] M. Aleksiejenko, H. Walter (red.), *Słowo. Tekst. Czas X. Jednostka frazeologiczna w tradycyjnych i nowych paradygmatach naukowych*, Szczecin 2010, s. 308–316.

The coconut never falls far from the palm tree.
On proverbial innovations
in the contemporary Polish language

Abstract: The research on the phenomenon of variantivity in natural languages should comprise all their subsystems. Much attention has been given to phonetic, morphological, lexical, phraseological phenomena, while strictly paremiological ones have been handled to a lesser extent to date. The discussed issue of proverbial innovations in the contemporary Polish language partly fills in the research gap. The factographic material collected in the paper has shown a significant nominative and expressive potential of paremic units fulfilled as a result of numerous modifications of the canonical form of the proverbs used commonly in the Polish language. The said results could be obtained from the paremiological material excerpted with the use of www.google.com search engine in generally available online resources. The criterion adopted for selecting the initial units was the indicator of their frequency based on the so-called paremiological minimum. Afterwards, a secondary modified proverb was compared to its original, which enabled a description of basic innovation mechanisms and identification of the function of a specific registered innovation.

Keywords: Paremiology, innovation mechanisms, proverbs, anti-proverbs

DOI: <https://doi.org/10.34864/heteroglossia.issn.2084-1302.nr14.art12>